

ORMOS MÁRIA (1930–2019)

2019. december 8-án, 90. életévében elhunyt Ormos Mária, Széchenyi-díjas történész, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja, a Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Modernkori Történeti Tanszékének professzor emeritusa, a kar volt dékánja, az egyetem emeritus rektora, a 20. századi magyar és egyetemes történelem neves, iskolateremtő kutatója – adták nemrég hírül a különböző hírcsatornák. Végakarátának megfelelően szűk családi körben temették el, kollégái, barátai „szellemi otthonában”, az Akadémián búcsúztak tőle.

1930-ban, Debrecenben született, középosztálybeli családban. „Etnikai eredet és vallás szerint zavaros családba születtem” – írja emlékiratában. Nemesi elődök, németek, csehek, szlovákok és erdélyi székelyek népesítik be családfáját, valóság szerint pedig katolikusokra és reformátusokra oszlott a család. Ez otthon semmiféle konfliktust nem okozott – a külső világban azonban igen. Gimnáziumi tanulmányai során református kötődése, érdeklődése miatt eltanácsolták a debreceni katolikus leánygimnáziumból, a Svetitsből, középfokú tanulmányait magánúton fejezte be. Élete tehát meglehetősen kalandosan indult, de a folytatás sem nélkülözte a kisebb-nagyobb kanyarokat, és a háború is közbeszólt. A bombázások, a menekülés, a túlélés, az ország német megszállása, a nyilas hatalomátvétel, Budapest ostroma és a város szovjet hadsereg által történt elfoglalása a család hétköznapi életének része lett, de mindezt szerencsésen túléltek. Édesapja, sokakkal ellentétben, az első transzportok egyikével, a háború befejezése után egy évvel tért haza a szovjet hadifogságból.

Egyetemi tanulmányait „sárga indexes”, azaz rendkívüli hallgatóként már 17 évesen, még az érettségi előtt megkezdte a debreceni egyetem bölcsészkarán.

A hagyományos bölcsész diszciplínákon kívül matematikai kurzusokat is felvett, és vizsgázott is belőlük. Rövid fővárosi kitérő után Debrecenben szerzett történelem–magyar szakos diplomát. Úgy tűnik, hogy Szabó István professzor, a kiváló agrár- és településtörténész hatására döntött a történeti pálya mellett, bár ő maga később azt nyilatkozta: „A történelmet nem választottam, hanem jött.” Makacsságának, néhány jóakarójának, némi szerencsének, no meg tehetségének köszönhetően ez az életpálya-program végül beteljesült. A sikerig azonban számos akadályon kellett átküzdenie magát.

Az 1940-es évek végétől az országban és az egyetemeken végigsöprő politikai „nagytakarítás” kezdetben, paradox módon, pozitívan hatott karrierjére.

Az elbocsájtások miatt tanárhiány keletkezett, és a neves agrártörténész, Szabó István professzor, a 20. századi egyetemes, pontosabban a 20. századi európai történelem előadójának kérte fel az akkor még diák Ormos „kisaszszonyt”. Szépen induló egyetemi karrierjét azonban csakhamar személyes természetű problémák akadályozták – magánéletét nem akarta ugyanis alárendelni a kor hivatalos elvárásainak, és nem engedte, hogy azt is politikai korifeusok irányítsák. Ez akkor csaknem véget vetett egyetemi pályájának, de a Sztálin halála után bekövetkező enyhülés szerencsére nem egy városzéli általános iskolába, hanem a szegedi egyetemig sodorta az ifjú történést. („Megkezdődött a szegedi rémálom” – írta erről később. Reméljük, ezt az emléket elhalványította, hogy 2003-ban a Szegedi Egyetem díszdoktorrá avatta az akkor már akadémikus Ormos Máriát.) 1956-os „makacssága”, a forradalom napjaiban tett „lázító” kijelentései miatt, valamint azért, mert nem volt hajlandó Baróti Dezső dékán és társai ellen tanúskodni, „meghallgatások, kihallgatások, megfigyelések” követték egymást, s egyetemi pályája megtört. Az 1957-ben ellene indított fegyelmi tárgyaláson kimondták a súlyos ítéletet: elbocsájtják az egyetemről, ráadásul rásütötték a bélyeget is: többé sehol nem alkalmazható értelmiségi munkakörben. Pesten kezdett új életet – előbb levéltári segédmunkásként, majd általános iskolai tanárként, később pedig az Akadémiai Kiadó lexikonszerkesztőségében szerkesztőként dolgozott. A lexikonszerkesztést „értelmiségi robotként” élte meg, ezért lázasan keresett új munkahelyet. Szerencséje volt, váratlan támogatóra talált. A kutatói pályára, hat esztendei „száműzetés” után, 1963-ban térhetett vissza, az MTA Történettudományi Intézetének munkatársaként. Az Intézet számos ellenzéki ségéről ismert személy menedéke volt ekkor, börtönveiei letöltése után ide került például Kosáry Domokos is. Ormos Mária 1984-ig dolgozott a „törttud.”-ban, itt indult el a „francia téma” felé, kutatói pályája itt teljesedett ki. Az egyetemi oktatásba történő „nagy visszatérésre” csak később, Pécssett került sor, 1984-ben a Janus Pannonius Tudományegyetem főállású professzora lett. Itt nemcsak a történészképzés átalakításában vett részt, hanem meghatározó szerepe volt a pécsi főiskolai szintű Tanárképző Kar egyetemi szintre emelésében. Oktatói munkáját friss szemléletű egyetemi tankönyvek megírása is kísérte. 1998-ban két összefoglalója is megjelent: a hallgatók által csak „kis sárgaként” emlegetett *Magyarország a két világháború korában. 1914–1945* és a Majoros Istvánnal közösen írott *Európa a nemzetközi küzdőtéren. Felemelkedés és hanyatlás, 1814–1945* című kötet. Komoly hivatali funkciókat is betöltött, nyolc évig az egyetem rektora, majd a Bölcsészettudományi Kar dékánja volt. E tisztségeket viselve irányította a

pécsi egyetem és a bölcsészkar átszervezését, modernizálását, és a korábbinál jóval szélesebbre tárta a kapukat a külföldi egyetemek, szakmai körök, kutatóintézetek előtt.

Vezetésével jött létre Pécsen a *Magyarország és Európa a 19–20. században* című Történész Doktori Program, évekig vezette az egyetem Doktori Bizottságát. Iskolateremtő tevékenysége ennek keretei között bontakozott ki igazán. A legtehetségesebb doktoranduszokat bevonta az oktatásba, írásaikat pedig megjelentethették az általa kezdeményezett *Kutatási Füzetekben*. Tanítványai között számos határon túli magyar is volt, Újvidéktől Kolozsváron át Pozsonyig, de francia diákok mellett akadt Afrikából, sőt Japánból származó hallgatója is.

Pályájának egy időben részét képezte az országos politikai életben való szerepvállalás is – rövid ideig országgyűlési képviselő, illetve az MSZMP Központi Bizottságának a tagja volt. Berend T. Iván és mások mellett ő is tagja volt annak a Pozsgai Imre vezette bizottságnak, amely 1989-ben 1956-ot ellenforradalom helyett népfelkelésnek minősítette, hozzájárulva az államszocializmus eróziójához, majd bukásához. S bár a rendszerváltás után politikai funkciót nem vállalt, interjúiban, publicisztikai írásaiban megőrizte a társadalmi kérdések iránti érdeklődését, és történelmi érvekkel járult hozzá egy-egy közéleti kérdés jobb megértéséhez, tisztázásához.

Mindig nagy figyelmet fordított arra, hogy kutatási eredményeit szélesebb körben is megismertesse. Gyakran jelentek meg írásai napi- és hetilapokban, sűrűn hallhattuk őt a rádióban, sokat szerepelt a televízióban is, számtalan előadást tartott tanári továbbképzéseken, nyári akadémiákon, TIT-rendezvényeken szerte az országban. Nagy visszhangot váltott ki a Mindentudás Egyetemén tartott 2003-as előadása, illetve a *XX. Századunk* című sorozatban Hanák Gábornak adott interjúja. Két hónappal halála előtt, már nagy betegen adta utolsó interjút.

Életének eseménytörténeti felidezéséhez hozzátartoznak díjai, kitüntetései, elismerései, amelyek közül a Széchenyi-díjra volt a legbüszkébb, de kiemelkedik ezek közül Akadémiai Díja, a Hazám-díj és a Magyar Köztársasági Érdemrend középkeresztje a csillaggal. Pécs városa és Budapest XIII. kerülete díszpolgárává választotta.

Tudományos érdeklődése az európai és magyar történelem 20. századi kérdéseire, elsősorban a két világháború közötti időszakra irányult. Publikációi az 1960-as évektől jelentek meg, elsőként az 1924. évi magyar államkölcsön megszerzéséről szóló könyve. Ormos Mária az átlagosnál jóval termékenyebb kutató volt, publikációinak száma jócskán meghaladja a háromszázat, monográfiáinak újrakiadását nem számolva, huszonnyolc könyve jelent meg. Kandidátusi fokozatát *Franciaország és a keleti biztonság* című munkájával szerezte meg. Memoárjában ironikusan jegyzi meg, hogy „a kötetet senki sem vette észre,

Franciaország a kutyát sem érdekelte”. Annál szélesebb szakmai és közérdeklődést váltott ki a „tiltott témát”, Trianont elemző *Padovától Trianonig* című, 1983-ban megjelent, majd több kiadást is megért munkája. Már ezt megelőző írásában, a marseille-i merényletről szóló könyvében is számos korabeli, „közkezen forgó” állítást tárgyalt – szokatlanul kritikus szemmel – új források segítségével, új megközelítésben. Ez a metódus egyébként egész munkásságára jellemző volt.

Életrajzi kötetei, különösen a Mussoliniról és Hitlerről szóló munkái, nemcsak szakmai hírnevét erősítették meg, de jelentős közönségsikert is arattak. Az új kérdésfelvetések, megközelítések, a korabeli ideológiai keretektől történő kilépés, a tabuk döntögetése számos esetben komoly szakmai, sőt politikai vitákhoz vezettek. Ebben a vonatkozásban elsősorban az Incze Miklóssal közösen írt munkáját, az 1976-ban megjelent *Európai fasizmusok* kötetét kell említenünk. Két forráskiadásáról is feltétlenül szólnunk kell: a médiavezer Kozma Miklós „véletlenül” megtalált iratairól (Egy magyar médiavezer: Kozma Miklós I–II.), illetve az Ádám Magdával közösen publikált *Francia diplomáciai iratok a Kárpát-medence történetéből* című háromkötetes forrásgyűjteményről, amely a korábban franciául közzétett ötkötetes munka magyar vonatkozású iratait tartalmazza. Mindkét munkáját komoly szakmai elismerés kísérte, és a fentebb említettekkel együtt a magyar történetírás legfontosabb eredményei között tartjuk számon. Élete utolsó éveiben, hatalmas tudására támaszkodva „szakmai kirándulásokat” tett, „kalandokba” bocsátkozott, kilépett „a gondosan lábjegyzetelt, hivatkozásokkal telített szövegek világából”. E kirándulások egyikéről, a Föld felfedezéséről és meghódításáról szóló történet pár éve már megjelent, arra a szellemi utazásra azonban, amit 800 és 1500 között tervezett megtenni a Föld körül, betegsége, majd halála miatt már sajnos nem kerülhetett sor.

Tudományos teljesítményét a szakma előbb akadémiai levelező tagsággal ismerte el, 1993-ban pedig a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagjává választották. A kilencvenes években az MTA Doktori Tanácsának tagja, 2002 és 2005 között pedig az MTA II. Osztályának elnöke, 2008 és 2011 között a *Századok* folyóirat szerkesztőbizottságának elnöke volt.

Sokszor elmondott, leírt kutatói krédója szerint a „visszapillantó tükröt a ma történésének keze igazgatja”, és a kutató munkáját leginkább ahhoz a „rendőrnymozói eljáráshoz” hasonlította, amikor a nyomozó „kihült nyomot” próbál követni. „Miután a történész összeszedte az összes fellelhető maradványt egy pókhálós sarokban megbúvó cetliig – írta egy helyen –, olyasfajta munkát kell elvégeznie, mint amelyet a régészeti restaurátor végez, amikor a

cserepekből összerak egy amforát, egy szobrot, illetve – leginkább – az eredetinek a töredékét. Helyesen akkor jár el, ha megmondja: ennyit tudok, ezt és ezt viszont nem tudom. Ha nem ezt teszi, hanem tetszőleges anyagokkal tölti ki a részeket, akkor csal, torzít.” Tudta, hogy a történésznek gyakran a bizonyosság helyett meg kell elégednie az esetlegességgel, mivel nem képes megtalálni egy jelenség vagy esemény megoldását. S bár hitt abban, hogy a történezt olykor segíti a szerencse, az is előfordul, hogy „hosszan tartó kutatással összezed minden elemet egy eseményről, de a titkát mégsem tudja megfejtetni. [...] Egy valami mégis bizonyos. Egyetlen forrás csakúgy nem forrás, miként egy tanú nem tanú. Egy történésznek nem lehet nyugta addig, amíg minden elképzelhető és megszereshető iratot, papírt, cetlit, emléket össze nem gyűjtött. Ráadásul az általa kirakott kép csak akkor elfogadható, ha beleillik szélesebb környezetébe is.” Így a magyar történelmet sem lehet környezetétől elszigetelve, önálló univerzumként értelmezni.

Történelmi ars poeticájának szerves részét képezte a szokatlan, meghökkenítő, a konvencionális megközelítéseken túllépő kérdések megfogalmazása is. Ezzel kapcsolatban egy személyes élményemet szeretném felidézni. Én nem voltam sem tanítványa, sem szokásos értelemben vett kollégája – szellemi értelemben azonban, mindazok okán, amit történelmi látásmódjáról, kutatói, emberi habitusáról felidéztem, Ormos Máriát mesteremnek tartom. Gyakori meghívott voltam az általa vezetett doktori iskolában előadóként, opponensként vagy egyszerű bizottsági tagként, és nála is habilitáltam. Bizonyára ennek köszönhetem, hogy 80. születésnapja alkalmával felkértek, hogy a tiszteletére csak néhány példányban készülő, általa „kiadatlan könyvnek” nevezett kötethez küldjek egy tanulmányt és azt egy vele kapcsolatos emlékekkel nyújtsam át. Hosszas gondolkodás után végül a következő, számomra sokat jelentő emléket idéztem fel. Akadémiai doktori értekezésem bíráló bizottságának ő volt az elnöke. Minden a megszokott rendben haladt – az opponensek felolvasták bírálataikat, én a válaszomat, a bizottság, sőt a közönség is kérdezett. A kérdések zöme, az értekezés témája okán az újvidéki razzia és a jugoszláv partizánok magyarok elleni megtorlására vonatkozott. E kölcsönös megtorlások bizony, mondtuk, nagyon megterhelték a két ország és nép 20. századi kapcsolatát. Egyszer csak szólásra emelkedett Ormos Mária, és a tőle megszokott pontos, világos, múltat fürkésző megfogalmazásában a következő meghökkenítő kérdést tette fel: igen, mindez valóban megtörtént, így történt, de mivel tudnám megmagyarázni a két nép között mindezek ellenére meglévő szimpátia jelenségeit? Akkor is és azóta is sokat töprengtem ezen. A válaszra már nem emlékszem, de nem is érdekes, a kérdésre annál inkább.

Mert Mária kérdése messze túlmutatott a szűkebb témán, és megmutatta, tudunk-e szokatlan, a korábbi megközelítéseken túllépő, sőt meghökkentő kérdéseket feltenni a múltnak, hogy reményünk legyen megfejteni lényegét.

Pályád, Mária, sokunk számára megmutatta, mi „a történész dolga”.
Köszönöm, köszönjük!

A. Sajti Enikő